

Z histórie evanjelických karpatských Nemcov

Andreas Metzl

Preklad: Mgr. Branislav Kováč

Chcem sa vám srdečne poďakovať za vaše pozvanie a možnosť prednášať tu na teologickej fakulte Komenského univerzity. Je to pre mňa veľká česť a radosť. Na úvod chcem poznamenať, hovorím tu ako evanjelický karpatský Nemec o histórii evanjelických karpatských Nemcov. Je teda zrejmé, že chemicky čistá objektivita nie je možná. Budem sa však usilovať uvažovať čo najobjektívnejšie, avšak viem, že v plnej miere sa mi to nemôže podariť. Nechcel by som však byť spolu zaškatul'kovaný napríklad s marxistickými historikmi, ktorí sú pochopiteľne stranícki, pretože využívajú dejiny triedneho boja. Nechcem byť ani porovnávaný s nacionalistickými historikmi, ktorí vidia všetko z perspektívy vlastného národa. Chcem byť čo najobjektívnejší, a preto vás prosím, aby ste ma poopravili, ak vnímate, že sa mi tu a tam občas niečo nezadarí.

V mojej prednáške sa chcem najskôr venovať osídľovaniu nemeckých prisťahovalcov v severokarpatskom regióne, bývalom severnom Uhorsku. Potom by som rád predstavil históriu evanjelických Nemcov do prvej svetovej vojny. Prirodzene, táto je tak úzko previazaná s dejinami slovenských a maďarských evanjelikov, že mnohé z prednášky vám bude povedomé. Ale snáď bude celkom zaujímavé počuť hovoriť o týchto dejinách z pohľadu nemeckého evanjelika.

Tretia časť pojednáva o založení a úpadku Nemeckej evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku. Tu sa chcem nakrátko pristaviť, pretože už pred štyrmi rokmi som na sympóziu pri príležitosti 400 výročia bratislavského cirkevného zboru mal referát, ktorý som musel predložiť v slovenskom preklade evanjelickému farskému úradu.

Usadenie sa nemeckých prisťahovalcov v severokarpatskej oblasti

Osídľovanie oblasti severných Karpát nemeckými prisťahovalcami začalo už od roku 1000 prostredníctvom prvého uhorského kráľa Štefana I. Svätého. Pre výstavbu a ochranu

svojej ríše potreboval dobre vyškolených odborníkov: roľníkov, vinohradníkov, remeselníkov, obchodníkov, baníkov, chovateľov rýb, úradníkov, ktorí osídľovali predovšetkým hraničné oblasti, aby zabezpečili hranice. Išlo teda o premyslené a naplánované osídlenie vyžiadanych a vyprosených „hostí“.

Svojmu synovi zanechal (Štefan) testament, v ktorom sa píše: (pozn. autor: „citujem voľný preklad“) *„Tito hostia, ktorí prichádzajú rozličných krajov a krajín, prinášajú so sebou rozličné reči a zvyky, rozličné vzory a zbrane, a tým všetkým zobia krajinu a pozdvihujú lesk kráľovského dvora... Pretože jednojazyčná krajina s rovnakými zvykmi je slabá a krehká, prikazujem Ti, syn môj, prichádzajúcich priaznivo (vľúdne) podporovať a mať ich v úcte, aby radšej zostali pri tebe, ako by mali žiť niekde inde.“*

Tohto nariadenia sa držali vládcovia Uhorska až do začiatku maďarizačných snáh v 18. a 19. storočí. Osadníkom bol daný podnet k prisťahovaniu udelením privilégií. Mohli zakladať mestá, vybudovať si vlastné správne orgány s vlastným právom (Magdeburské právo, Saské zrkadlo - Sachsenspiegel), boli neskôr zhrnuté do „Spišského vyhlásenia“.

Nepodliehali teda uhorskému právu. Mohli mať svoj magistrát so starostom a voliť sudcov aj svojich farárov. Ich mestá neboli zadelené do komitátov, ale podliehali priamo kráľovi.

Tomuto aj museli platiť dane a v prípade vojny museli poskytnúť vojakov. Boli to slobodní meštania, žiadni nevoľníci. Mali právo usporadúvať trhy, mohli klčovať a obrábať pôdu, voľne využívať lesy a rieky, ich vlastníctvo voľne predávať nechávať dedičstvo, mohli hľadať striebro a hľbit bane, viesť obchod. Na Spiši patrili mestá ku *Communitas Saxorum*, k lige spišských miest. Každé malo svojho sudcu, na ich čelo bol raz ročne volený hlavný sudca, nazývaný gróf. Tento bol volený radou, ku ktorej patrili sudcovia všetkých miest.

Pod vedením „lokátorov“ sa usadzovali prevažne na opustených miestach, v blízkosti slovenských dedín, s ktorými sa potom často zlučovali, zriedkavejšie v úplne neobývaných oblastiach.

Ak boli niekomu dané privilégiá, znamená to, že existovali aj nepriviligovaní, prípadne znevýhodnení obyvatelia. Väčšinou to boli slovenskí dedinčania, boli poddanými uhorských šľachticov, a boli zaviazaní daňami a vojenskou službou. Tak existovali od

začiatku rozdielne východiskové pozície medzi nemeckými zakladateľmi a obyvateľmi miest a slovenskými dedinčanmi. Vytvárala sa tiež nemecká mestská kultúra, rovnako ako slovenská dedinská kultúra. Skutočnosť, že tieto tvrdenia sú použiteľné len v hrubých rysoch, je jasná. Samozrejme existovali aj nemeckí nevoľnícki dedinčania a slovenskí mešťania.

Toto zoskupenie udalostí viedlo k tomu, že sa nemeckosť zachovávala lepšie na dedinách ako v mestách. Dediny neponúkali mnoho dôvodov prisťahovať sa. Mestá však spočiatku skrze privilégia, neskôr vznikajúcou lepšou infraštruktúrou ponúkali viacero dôvodov na usadenie sa. Tak sa stalo, že z 19 spišských osád, ktoré mali pred vyhnaním viac ako 50% podiel Nemcov, nebolo ani jedno mesto.

Počas invázie Mongolov 1241 bolo obyvateľstvo zdecimované o tretinu, ak nie až o polovicu. Preto kráľ Belo IV. zintenzívnil osídľovanie krajiny cudzincami, predovšetkým Nemcami. Tak sa stalo, že väčšina miest Horného Uhorska bola postavená Nemcami. Odhady o množstve osadníkov v Hornom Uhorsku počas stredoveku sa značne líšia. Od 1 milióna (Pavel Křížko) po 200 tisíc. Pravdepodobne to bolo od 250 – 300 tisíc. Hoci sa odvtedy počet stále znižoval, pred vyhnaním žilo ešte na území Slovenska približne 150 tisíc Nemcov.

Tým, že tieto mestá mali právo slobodnej voľby farára, vznikli tiež cirkevné štruktúry, ktoré nebolo možné priamo zapasovať do schémy diecéz. Bratstvo 24 spišských farárov je preto obzvlášť pozoruhodným príkladom, ktorý sa zachoval od reformácie až do novoveku. Slobodná voľba farára v mestách neskôr pozitívne ovplyvnila nástup reformácie.

Dejiny nemeckých evanjelikov do prvej svetovej vojny

Predchodcovia reformácie

Rovnako, ako v ostatných európskych krajinách, aj v severnom Uhorsku, v oblasti dnešného Slovenska, došlo v 15. storočí k duchovným a náboženským hnutiam, ktoré sa vo všeobecnosti označujú ako predchodcovia reformácie.

Otázny je vplyv husitov na vtedajších obyvateľov severného Uhorska. Husitské vojny a lúpežné výpravy na Slovensku pod vedením Jána Jiskru, nevyzerajú práve na misionárske úsilie. Viktor Friedrich von Meltzer vo svojej dizertácii „Spišské husitstvo a jeho význam pre reformáciu tejto jazykovej enklávy“ usudzuje, že vojnové výpravy husitov udusili všetky

sympatie k ich učeniu. Toto konštatovanie sa týka predovšetkým Nemcov žijúcich v oblasti. Naproti tomu Slováci „niečo“ z nového učenia husitov prijali.

Za predchodcov reformácie sa považujú aj Valdenci. Z inkvizičných protokolov vyplýva, že na viacerých miestach Slovenska (Devín, Skalica, Trnava) boli vedené procesy proti Valdénom. Ich hlboká zbožnosť urobila na ich susedov hlboký dojem. O vplyve na Slovákov a Maďarov som nenašiel žiadnu zmienku.

Pre prijatie a šírenie reformácie mal väčší význam **humanizmus**. Je doložené, alebo prinajmenšom sa predpokladá, že niektorí humanisti, zastávajúci dôležité posty v severnouhorských mestách, prestúpili k luteránstvu a tým umožnili jeho šírenie sa.

Bohaté banícke mestá si mohli dovoliť zriadiť popri etablovaných katolíckych kňazoch aj takzvané **predikatóry**. Na tieto miesta boli povolané vysoko humanisticko a teologicky vzdelané osobnosti, ktoré našťastie vytvorili prostredie, kde sa reformačné myšlienky mohli rozvíjať.

V negatívnom zmysle, životný štýl mnohých duchovných hodnostárov, ktorí chceli viesť podobný štýl života ako renesanční šľachtici, spôsobil, že ľud a mnoho kazateľov sa od vládnucej cirkvi odvrátili a prihlásili sa k reformácii.

Jedným obzvlášť nápadným príkladom tu môže byť bývalý prepošť Spišskej Kapituly, Johann Horvath de Lomnicza, ktorý kvôli svojmu nákladnému životnému štýlu bol vždy v peňažnej núdzi, a preto podriadených farárov vydieral vždy novými poplatkami, takže mnoho duchovných bratstva 24 spišských farností zaviedlo vo svojich spoločenstvách reformáciu.

Počiatky reformácie

V neskorom stredoveku prebiehal medzi nemeckými mestami dnešného Slovenska a Nemecka čulý hospodársky a duchovný kontakt. Toto vytváralo predpoklady pre rýchle šírenie reformácie v severnom Uhorsku. Obchodníci do krajiny prinášali reformačné spisy. Nasledovali jednotliví kazatelia, ktorí zastávali Lutherovo učenie, napr. Thomas Preisner v Leibnitzí (ktorý predčítal 95 Lutherových téz z kazateľnice), Georg Leudischer

v Kežmarku, Andreas Fischer na viacerých miestach a mnohí ďalší. Keď sa k reformácii pripojila aj šľachta, rozšírila sa mimo miest do oblastí dolných Slovákov.

Prirodzene katolícky klérus proti tomuto vývoju protestoval. Uhorský snem vyhlásil **proti luteránom prísne zákony**. V článku 54 z roku 1523 sa píše: „Všetci luteráni a ich ochrancovia sú zjavní kacíri, a majú byť potrestaní stratou majetku.“ V 1525 prítvrdzuje: „Všetci luteráni majú byť upálení.“

Prvými obeťami tohto zákona boli **farár Nikolai a učiteľ Gregori** z baníckeho mesta Ľubietová a **františkánsky mních**, ktorý v roku 1528 v Bratislave kázal v zmysle Luthera. Zaplatili za svoju vieru na hranici.

To, že zákony snemu nemali horšie následky, má na svedomí podrobenie južného, stredného a východného Uhorska Turkami po bitke pri Moháči 1526. Bratislava sa týmto stala sídlom kráľa, snemu, Hronského arcibiskupstva a ich orgánov.

Tieto boli samozrejme ostražité, aby nebolo do mesta vpustené luteránske kacírstvo. Na druhej strane sa mnohí šľachtici presťahovali do Bratislavy a v mnohých severouhorských mestách, ktoré boli z časti evanjelicky zmýšľajúce a vo svojich oblastiach držali nad evanjelickými poddanými ochranú ruku.

Habsburgovci chceli uplatniť zásadu Augsburského náboženského mieru z 1555 „**Cuius regio, eius religio**“ (Kto vládne, určuje aj náboženstvo) na celú krajinu. Magnáti sa však dožadovali toho istého práva na svojich územiach. Tento rozpor neskôr viedol k ťažkým prenasledovaniam a veľkému utrpeniu luteránov.

Na to, aby sa bránili proti obvineniu z kacírstva, vytvorili viacero mestských aliancií, ktoré svoju vieru formulovali vo vlastných vyznaniach viery. Päť miest dnešného východného Slovenska tak urobilo ako prvých (Bardejov, Sabinov, Levoča, Prešov a Košice) vypracovaním takzvanej „Confessio Pentapolitana“ v roku 1549 poverili Lutherovho a Melanctonovho žiaka Leonarda Stöckela z Bardejova. V roku 1559 na jej základe banskoštiavnický farár M. Cubicularius spísal „Confessio Montana“, vyznanie siedmych baníckych miest stredného Slovenska (Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Ľubietová, Pukanec, Nová Baňa, Banská Belá). A ešte raz o desať rokov neskôr spišsko-novoveský farár Megander a farár zo Spišského Podhradia Obsopäus spísali „Confessio

Scepusiana“, vyznanie viery 24 spišských miest, ktoré bolo podporované bratstvom spišských duchovných.

Všetky tri vyznania sa opierali (zakladali) na Augsburskom vyznaní, boli však formulované pacifistickejšie ako predloha. Tento pozitívny vývoj bol umožnený umiernenou politikou Ferdinanda I. (1558-1564), ktorý sa zasadzoval za prijímanie VP pod obojím a za manželstvo kňazov, a zvlášť Maximilián II. (1564-1576), ktorý si dokonca dopisoval s Melanchtonom. Z vysokej šľachty boli len 3 rodiny katolícke. To umožnilo systematické budovanie evanjelickej cirkvi v krajine. **Vo všetkých nemeckých mestách** v krajine, s výnimkou Bratislavy, sa mestské rady spolu so slobodnými občanmi prihlásili k reformácii.

S nástupom Rudolfa II. (1576-1608) sa list znovu obrátil. Bol vychovaný jezuitmi v Španielsku, a za svoju úlohu považoval navrátenie pôvodnej sily katolíckej cirkvi. K tomu obzvlášť poslúžili jezuiti, ktorí na poli výchovy odvádzali výbornú prácu, ktorí však boli aj inštitúciou, ktorá podnecovala boj proti luteránom. 10000-ová silná armáda pod vedením bývalého kartuziánskeho opáta Barbiana, ktorá bola pápežom nasadená do boja proti Turkom, odviekla evanjelikov z Košíc, ktorí mali posledných 50 rokov v dŕžave kostol sv. Alžbety.

Keď sa Barbiano dostal do konfliktu so sedmohradským kniežaťom Štefanom Bočkajom, podrobil si územie až po Moravu. Nato bol 23. júna 1606 podpísaný „**Viedenský mier**“, ktorý na všetkých úrovniach zaručoval slobodné vykonávanie viery. Tento tvoril v nasledujúcich storočiach základ pre tvrdenia luteranizmu v severnom Uhorsku.

Tak sa v roku 1606 bratislavská mestská rada konečne odvážila povolať evanjelického farára Andreasa Reuša, a tým založiť evanjelický zbor. Napriek mnohým neúspechom sa v meste rozvinul prosperujúci evanjelický zborový život a školstvo. V nasledujúcej dobe boli v Bratislave spravidla **traja nemeckí farári a jeden maďarsko-slovanský**. Spočiatku boli povolani mestskou radou. Po tolerančnom patente Jozefa II. bol na to oprávnený aj zborový konvent.

Úzke prepojenie na Nemecko sa ukazuje aj v tom, že od roku 1750 pochádzali 23 bratislavskí farári z Nemecka, prípadne z Rakúska a 8 z Bratislavy a okolia. Jediná výnimka Matej Bel z Očovej, o sebe povedal, že je „*lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus*“ (rečou Slováč, národnosťou Maďar, vzdelaním Nemeč). Z jeho príkladu je zrejmé, že aj keď sa na nemecké farárske miesta celkom samozrejme povolávali rodení

Nemci, neexistovala tu ideologická zaujatosť, pretože ani slovenskému kandidátovi, ktorý vzbudil pozornosť svojimi vedomosťami, nemohlo byť odopreté obsadiť miesto.

Od roku 1750 možnosti teologického vzdelávania v oblasti Dunaj-Karpaty tak pokročili, že sa od nemeckých teológov postupne ustupovalo. V Bratislave od tej doby pôsobilo na nemeckých miestach 8 rodených Bratislavčanov (vrátane okolitých obcí) a 17 z Maďarska vrátane Slovenska, najmä z maďarsko-rakúskej prihraničnej oblasti.

Viedenský mier umožnil evanjelickým zborom väčšie možnosti združovania. Po celej krajine vznikaly **senioráty**. Prostredníctvom palatína Juraja Thurzu, miestodržiteľa uhorského kráľa, bola zvolaná v roku 1610 synoda do Žiliny. Rozhodla sa na západnom Slovensku vytvoriť tri dištrikty so superintendentmi Eliášom Lánim, Samuelom Melíkom a Izákom Abrahamidesom.

Pre nemecké zbory v Bratislave a pre nemecké mestá stredného Slovenska boli ustanovení inšpektori (zástupcovia superintendentov) farár Simon Heuchelin z Bratislavy a Pavol Lenz z Banskej Štiavnice.

Brat palatína Krištof Thurzo zvolal v roku 1614 synodu do Spišského Podhradia. Tu boli pre spišskú a šarišskú oblasť, ako aj pre päť kráľovských slobodných miest Bardejov, Sabinov, Levoča, Prešov a Košice zvolení dvaja superintendenti, Peter Zabler z Prešova a Štefan Xylander zo Spišského Podhradia. Neskôr boli volení striedavo nemeckí a slovenskí superintendenti.

Synody nariadili výstavbu kostolov so zdôraznením synodálno-presbyteriálnych prvkov, stanovili cirkevný poriadok pre zbory a vymedzili okruh povinností pre superintendentov a seniorov. Táto štruktúra tvorí až dodnes základ Evanjelickej cirkvi na Slovensku.

V otázkach viery mal na evanjelickú cirkev na Slovensku veľký vplyv Phillip Melanchton, keďže mnohí farári z oblasti u neho študovali a rovnako si pravidelne dopisoval s mestskými radami a farármi v oblasti. Aj preto majú severouhorski teológovia podiel na spore „o čistom učení“, ktorý vypukol po Lutherovej smrti roku 1546. Rovnako ako v Nemecku, sa napokon presadila umiernená Melanchtonova teológia. Po dlhom spore bola

Kniha Konkordie (1580), ktorá zahŕňala najdôležitejšie luteránske vyznania, prijatá ako doktrinálny základ.

Aj napriek mnohým prekážkam zo strany štátu a katolíckej cirkvi boli evanjelické spoločenstvá týmito ustanoveniami obdarené desaťročiami kvitujúceho cirkevného života, ktorý sa prejavoval predovšetkým budovaním školstva. Filip Melancton upravil stredoveké vyučovacie metódy pod vplyvom reformačného ducha a preto ho nazývajú „**Praeceptor Germaniae**“ (učiteľ Nemecka). **Leonhard Stöckel**, jeho žiak, prebral Melanctonove myšlienky a uviedol ich do praxe vo forme školského poriadku pre bardejovské lýceum, kde bol riaditeľom. Tento školský poriadok bol prebraný mnohými evanjelickými školami v krajine ako vzorový, takže Stöckelovi bol udelený čestný titul „**Praeceptor Hungariae**“.

Školy dosahovali vysokú pedagogickú úroveň, takže ich učitelia a absolventi boli po vybudovaní jezuitského školstva dobre pripravení na dišputácie o viere. Najznámejšie evanjelické školy boli v Bratislave, Pezinku, Modre, Kremnici, Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici, Levoči, Kežmarku, Bardejove a Prešove.

Avšak s nástupom **Leopolda II.** (1657-1705) začalo pre evanjelikov severných Karpát obdobie nahoršieho utrpenia. Cisárovi sa podarilo získať veľkú časť šľachty pre katolícku cirkev. Samozrejme, aj od nich závislí roľníci sa museli stať katíkmi. Tým, že sa cisár usiloval o centralizovanú formu vládnutia, došlo medzi uhorskou šľachtou k „**Wesselényiho sprisahaniu**“, ktoré bolo vyvolané katolíckou šľachtou. Z katolíckej strany bolo však vznesené obvinenie, že sa na sprisahaní podieľali aj evanjelickí duchovní. Táto výčitka slúžila ako zámienka k nesmiernemu prenasledovaniu evanjelikov.

V roku 1672 boli v celej krajine **evanjelikom násilím odobraté kostoly a školy**, spolu ich malo byť 888. Iba Bratislava sa celý mesiac bránila odobratiu. Stovky bratislavských mešťanov boli postavené pred súd v Trnave a odsúdené na stratu majetku a živobytia, farári uväznení a následne vyhostení. Stovky farárov z Horného Uhorska boli v Bratislave postavené pred súd a odsúdené na smrť. 92 z nich, ktorí sa zdráhali podpísať prehlásenie o zrieknutí sa viery, nebolo vyhostených, ale vláčených po väzeniach. Napokon 41 z nich bolo v roku 1675 predaných na galeje do Neapolu, kde 24 z nich prepustil na slobodu admirál **de Ruyterom**.

Aj v roku 1674 v Spišskom Podhradí prebehol súd proti 41 luteránskym farárom. Museli opustiť krajinu, čo však niektorí nespravili, a až do ukončenia prenasledovania žili a skrývali sa za neopísateľných podmienok. Na najbližších **desať rokov** bol zničený akýkoľvek evanjelický život v krajine – s výnimkou súkromných stíšení v domácnostiach a tajných zhromaždení na tajných miestach.

Vláda násilia však viedla v krajine k obnoveniu povstania, pod vedením kežmarského **grófa Imricha Thökölyho**. Na základe spojenectva s Turkami, si mohol podmaniť oblasť dnešného Slovenska. Na základe toho musel cisár na **sneme v Šoproni v r. 1681** urobiť v článkoch 25 a 26 nasledovné ústupky:

Viedenský mier z roku 1606 sa potvrdzuje. Vyhostení farári a učitelia sa môžu navrátiť do svojej domoviny. Kostoly, ktoré neboli posvätené katolíckym spôsobom, budú navrátené. V každom kraji môžu byť na dvoch miestach a v určených slobodných mestách postavené za hradbami drevené kostoly (neskôr nazývané artikulárne). 50 kostolov bude vrátených, a na presne stanovených miestach budú postavené drevené kostoly.

Šoproňskými artikulami sa zmenilo aj **daňové zaťaženie** evanjelických zborov. Predtým to boli mestské rady, prípadne šľachtici, ktorí povolávali evanjelických farárov. Teraz museli byť založené vlastné cirkevné zbory, s konventom ako schvaľovacím orgánom, s presbytériom ako prejednávacím predstavenstvom, dozorcom, kurátorom, cirkevnými otcami, alebo staršími laikmi, s vlastným správnym orgánom a cirkevnou pokladnicou. Tým bolo odvrátené zničenie evanjelickej cirkvi.

Roky 1606 (Viedenský mier), 1681 (Šoproňské artikuly) a 1781 (Tolerančný patent Jozefa II.) sú jednoznačne tými najrozhodujúcejšími udalosťami v histórii evanjelickej cirkvi v Hornom Uhorsku. To však neznamená, že protivníci reformácie zanechali svoje zámery. Po víťastve nad Turkami pred Viedňou v 1683 a po Thökölyho úteku do Turecka pokračovalo prenasledovanie evanjelikov aj ďalej.

Obzvlášť zlým príkladom sú takzvané **Prešovské jatky**. V 1687 vyhlásil evanjelický cirkevný zbor zbierku pre školu. Cisársky generál Karaffa ich však podozrieval, že zbierku chcú použiť pre potreby povstania. Prešovskí mešťania boli zatknutí, mučení a celkovo 24 v priebehu niekoľkých mesiacov popravení. Pomník na rohu „kolégia“ prešovskej vyššej

školy si pripomína týchto 24 martýrov. Keď pápež Ján Pavol II. navštívil v roku 1995 Slovensko, modlil sa spoločne s evanjelickým biskupom Jánom Midriakom pri tomto pomníku. Dnes to pripomína pripevnená plaketa s obrazom pápeža a nápisom v slovenčine: „Na pamiatku 24 evanjelických martýrov z roku 1687 sa 2. júla 1995 modlil pápež Ján Pavol II.“

V nasledujúcich desaťročiach sa cisár, snem (parlament) a katolícka cirkev pokúsili závery Šoproňského smemu obísť tak, aby evanjelickí farári mohli pôsobiť len v artikulárnych kostoloch. Evanjelici museli všetky úradné výkony (krsty, sobáše, pohreby) uskutočňovať prostredníctvom katolíckych farárov a platiť za ne poplatky. Evanjelickí veriaci museli často cestovať mnoho hodín alebo až dní k najbližšiemu artikulárnemu kostolu, aby mohli prežiť spoločenstvo na evanjelických službách Božích.

Záznam z obce Štós: „Evanjelický farár Demeter bol v 1711 prinútený opustiť zbor. Nato išli verní členovia zboru cez Smolník, Kranohorské Podhradie, Rožňavu až do Brzotína (cca. 40 km), aby sa tu mohli zúčastniť evanjelických služieb Božích. Pritom sa často stávalo, že na nich Smolníčania striehli, urážali ich, naháňali a hádzali do nich kamene.“

Katolícki biskupi mali právo preskúšať evanjelických farárov; prestup do evanjelickej cirkvi bol zo zákona tvrdo potrestaný. Úradníci museli zložiť prísahu na Pannu Máriu, evanjelickí remeselníci sa museli zúčastňovať na procesiách a zmiešané manželstvá mohli byť uzatvárané len katolíckymi duchovnými.

Počas funkčného obdobia Márie Terézie (1740-1780) prišlo nové vyhrtenie okolností: Mestá nesmeli evanjelickým cirkevným zborom vyplácať príspevky a v 1760 bola zakázaná akákoľvek zbierka pre evanjelické kostoly a školy.

Veľký zvrat: Tolerančný patent Jozefa II.

Mária Terézia sa celý život snažila utvrdzovať jej štát za pomoci katolíckej cirkvi a všetky ostatné vplyvy potlačiť. Avšak duch doby sa potlačiť nedá. Osvietenstvo pochádzajúce z Francúzska získavalo čoraz väčší vplyv. Ratio, rozum sa stále viac stával poslednou inštanciou myslenia vzdelaných. A racionalizmus sa nedal zastaviť ani zo strany štátnych orgánov. Syn Márie Terézie, Jozef II. bol už počas jej vlády nemeckým cisárom a spoluregentom v Rakúsku. Od roku 1780 bol jediným vládcom. A podobne ako jeho

najväčší sok, pruský Friedrich II., aj na neho zapôsobili myšlienky osvietenstva.

Ako väčšina osvieteneckých panovníkov, chcel aj on krajine vládnuť centralisticky. Z tohto dôvodu napríklad zaviedol nemčinu ako úradný jazyk. Pre osvietenca boli kontemplatívne mníšske rády ohavnosťou. Preto boli zrušené všetky kláštory, ktoré sa nezaoberali ošetrovatelstvom alebo vyučovaním. Na druhej strane, sa cítil byť zviazaný myšlienkou tolerancie. Preto v prvom roku svojej oficiálnej vlády vydal **Tolerančný patent (1781)**, ktorým uznal práva evanjelikov, ktoré im boli vlastne priznané Viedenským mierom. V zboroch so 100 evanjelickými rodinami, alebo 500 dušami, smel byť postavený kostol bez veže a zvonov, dohľad katolíckej cirkvi nad evanjelikmi bol zrušený. Evanjelici mohli opäť zastávať oficiálne úrady, zriaďovať vlastné školy, zákon o zmiešaných manželstvách bol o čosi voľnejší. Tým bola evanjelikom poskytnutá síce nie rovnoprávnosť, ale aspoň znášanlivosť. Ďalej však Jozef II. ísť nemohol, pretože už týmto nariadením zašiel podľa katolíckej cirkvi príliš ďaleko. Keď sa jeho brat Leopold II. stal v roku 1790 jeho nástupcom, znášanlivosť sa rozšírila ešte viac. Evanjelici mohli teraz stavať kostoly s vežami a zvonmi, bez ohľadu na počet duší.

Od útlaku oslobodení evanjelici sa mohli opäť nadýchnuť. A boli pripravení priniesť pre novozískanú slobodu **veľkú obeť**. V priebehu 20 rokov bolo v krajine postavených približne **130 kostolov**, samozrejme im prináležajúce fary a takmer samozrejme: školy. Avšak až v revolučnom roku **1848** uznal uhorský snem v Bratislave v 20. článku ústavy plnú rovnoprávnosť cirkví.

Racionalizmus a luteránska obnova

Spolu s osvietenstvom začal vek racionalizmu. Počas dvoch storočí sa luteránska ortodoxia v luteránskej cirkvi Uhorska stabilizovala, aj keď **pietizmus** získaval stále väčší vplyv – napríklad prostredníctvom významných osobností ako bol **Matej Bel** v Bratislave. No racionalizmus si podmanil predovšetkým teológov, a tým aj vzdelanie farárov a učiteľov. Viac ako jedno storočie určoval ich teologické smerovanie a prácu. Hlavnú úlohu už nezohrávalo čisté učenie, ale rozumom ovládnutá **etika** a **zbožný pocit** v spoločenských. Farár teraz pociťoval **zodpovednosť za vonkajšie blaho svojich farníkov**, zakladali sa dobročinné spolky, domovy dôchodcov, detské domovy, spotrebné družstvá a sporiteľne,

viedlo sa k lepším hygienickým podmienkam a skrášľovaniu domovov. Dokonca aj v **spevníkoch** bolo možné pozorovať vplyv racionalizmu. Pre každú príležitosť každodenného života existovala vhodná pieseň, čo bolo pre veriacich – niekedy v trochu plytšej forme – pomocou a radou. Aj **diakonské myšlienky** zostali živé, a v Bratislave viedli k založeniu prvého diakonského ženského domova v Uhorsku.

V Nemecku sa prekonávanie racionalizmu začalo po oslobodzovacích bojoch, v prvej polovici 19. storočia. V tomto čase, v súvislosti s maďarizačným úsilím bolo štúdium teológie v Nemecku zakázané, dochádzalo k značnému zaostávaniu **luteránskej obnovy** v Uhorskej luteránskej cirkvi. V rámci nemeckých zborov bol v Bratislave pôsobiaci farár a neskorší senior **C. E. Schmidt** (farárom v Bratislave: 1890 – 1941), popredným bojovníkom za obnovenie luteranizmu na základe vyznaní a vernosti Biblii. Našiel spojencov vo farárovi Dr. Heinrichovi Pröhle a vo Wilhelmovi Rátzovi, rovnako ako v profesorovi teológie Dr. Rolandovi Steinackerovi, ktorý viac ako polstoročie ovplyvňoval evanjelický cirkevný život v Bratislave. Študenti sklamaný z racionalistickej náuky profesorov nachádzali teologický a cirkevný domov v rámci cirkevného zboru. Prostredníctvom C. E. Schmidta došlo k obnove luteránskej liturgie, ku plodnej cirkevno-hudobnej práci, predovšetkým spolu s kantorom Kurtom Freitagom, k vydaniu nového bratislavského spevníka s kľúčovými reformačnými piesňami, k živej kazateľskej kultúre a k rozkvetu diakonie na základe vzoru bavorských luteránskych teológov Hermanna Bezzela a Wilhelma Löheho. Prevzal vedenie Domu diakonýs, pomáhal pri zakladaní maďarskej diakonskej školy v Rábe a slovenskej diakonskej školy v Liptovskom Sv. Mikuláši.

V roku 1914 bola vysvätená nová škola pre diakonky s nemocnicou na Palisádach. Odhliadnúc od cirkevno-politických problémov bola prvá polovica 20. storočia pre nemecké evanjelické zbory obdobím rozkvetu cirkevného života.

Spolužitie Nemcov, Slovákov a Maďarov v luteránskej cirkvi

Počas reformácie boli dediny a malé mestá charakteristické dominanciou jednej národnosti, pretože vládca územia, prípadne mestské rady zamestnávali farárov podľa tejto národnosti. V **Bratislave** v roku 1612, 6 rokov po založení luteránskeho zboru (1606) bol zamestnaný prvý „**maďarsko – slovanský**“ farár.

Keď boli po tolerančnom patente založené samostatné cirkevné zbory, často sa zmenilo aj národnostné zloženie členov zboru. To umožnilo v **Sabinove a v Modre vytvorenie nemeckých a slovenských zborov a. v. vedľa seba**. Tieto si aj zriadili vlastné kostoly. Pri problémoch so stavbou stáli pri sebe a kostoly si vzájomne požičiavali.

Väčšinou prevažovala národnosť, v mestách to bola prevažne nemecká. Potom došlo – ako v Bratislave a Pezinku – z vymenovaníu slovenského farára a obsadeníu slovenského podielu v presbyterstve v rámci zboru. Keďže v luteránskych kostoloch platí zásada, že evanjelium má byť zvestované v rodnej reči, podporovali nemeckí členovia zboru zriadenie slovenských Služieb Božích. V menších zboroch nebolo prirodzene možné vymenovať ďalšieho farára, preto sa už pri ponuke voľného miesta požadovala **viacjazyčnosť farára**. V závislosti na potrebách boli týždenne, mesačne, ale aj zriedkavejšie bohoslužby vedené v požadovanom jazyku.

Až približne do roku 1800 vládlo ešte **pred-ideologické národné povedomie**, ktoré bolo nesené láskou k vlastnej reči, k zvykom, tradíciám a k spôsobu života, avšak so zjavným povedomím príslušnosti ku skupine. Až národnými obrozeniami od roku 1800, viažúcim sa predovšetkým k maďarským a slovanským národnostiam, získavala príslušnosť k národu na dôležitosť a tiež viedla ku konfliktom v spolunažívaní. **Maďari** sa nachádzali v zložitej situácii, vo vlastnej krajine boli menšinou. **Slovanské národy** – ktoré prostredníctvom Johanna Gottfrieda Herdera zažili zvýšenie sebavedomia – začali premýšľať o svojej histórii a svojej reči. Vznik slovenskej literárnej reči v polovici 19. storočia patrí k tomuto vývoju. Keď sa maďarský štát pripravoval, s pomocou **maďarizácie**, na vytvorenie multi-etnického štátu, pozdvihol sa na jeho území odpor, predovšetkým medzi slovanskými národmi. Nemci, predovšetkým vzdelaní mešťania, boli k týmto maďarizačným tendenciám náchylnejší, stávali sa však aj proti a bránili sa napr. zavedeníu maďarského vyučovacieho jazyka na ich školách.

V záujme čo najmenšieho vplyvu Slovákov a Nemcov v cirkvi, boli diecézy rozdelené tak, že žiadne sídlo diecézy neležalo v severnom Uhorsku. Aj unitárske snahy (luteráni a reformovaní) boli zneužitú v prospech maďarizačných snáh. Ako povedal generálny dozorca luteránskej cirkvi, gróf Zay, citovaný nasledovne: „Nebuďme ani luteránmi ani kalvínmi, ani ortodoxní ani rímsko-katolíkmi, ale buďme Maďarmi.“. Tieto tendencie sa vyhrotili s rakúsko-maďarským vyrovnaním (1867), a svoje vyvrcholenie našli v Apponyho

školských zákonoch. Na základe týchto zákonov bola od škôlok až po vysoké školy zavedená **maďarčina** ako **vyučovací jazyk**. To malo napríklad za následok, že mnohí študenti opustili štíavnickú Banskú Akadémiu, čím táto prišla o svoju vedúcu pozíciu. Maďarčina bola predpísaná ako **úradný jazyk**. Jazyky menšín mali byť degradované na úroveň dialektov. Aj v cirkvi museli byť všetky záznamy vedené v maďarčine.

Hoci u Nemcov sa z rôznych dôvodov voči maďarizácii zdvihol menší odpor ako u Slovákov, boli slovenské a nemecké cirkevné zbory prirodzenými spojencami, ak išlo o záchranu rodnej reči v živote zboru.

Osud nemeckých evanjelikov v Československu a Slovensku (1918-1945)

To sa žiaľ po 1. svetovej vojne a po založení Československej republiky zmenilo. Nemecké evanjelické zbory boli v priebehu stáročí stále silnejšie decimované: protireformáciou, vojnami a epidémiami, hospodárskymi krízami, a následnými emigračnými vlnami, maďarizáciou a predovšetkým prílivom maďarských a slovenských spoluobčanov, ktorým bohaté nemecké mestá ponúkali bohatšie životné možnosti ako vidiek. Ako príklad **populačného vývoja** uveďme Bratislavu. V roku 1850 bolo zo 42.000 obyvateľov 31.500 nemeckých (75%), 7.600 Slovákov (18%) a 3150 Maďarov (7%). Počas 1. svetovej vojny počet Nemcov zostal rovnaký, ale Slováci a Maďari ich počet približne vyrovnali, takže všetci mali po 1/3. Inak to vyzeralo v **evanjelickom cirkevnom zbore v Bratislave**. Tu v roku 1918 predstavovali **Nemci a Maďari približne 80%** cirkevníkov, **Slováci 20%**. Keď sa kvôli zmene hraníc stali cirkevné štruktúry nefunkčné, pokúsili sa vysoko postavení slovenskí cirkevníci nastoliť rýchlu **reorganizáciu**. V januári 1919 požiadal v Žiline minister pre Slovensko Vavro Šrobár o provizórnu organizáciu Evanjelickej luteránskej cirkvi, aby sa zabránilo „anarchii“. Táto bola vyhlásená 30. januára 1919 a 7. februára 1919 vyhlásené dve nariadenia, ktoré rušili autonómiu luteránskej cirkvi. Vyššie cirkevné úrady boli rozpustené a boli založené dva cirkevné dištrikty a jedna „generálna cirkevná rada“, ktorá pôvodne pozostávala len zo Slovákov (až neskôr boli do nej vymenovaní niekoľkí Nemci). Prvé zasadnutie sa konalo 2. apríla 1919, kde boli uznané cirkevné dištriktuálne rady, riaditelia úradov, seniori a seniorálni inšpektori.

Keď sa o tom z tlače dozvedel bratislavský cirkevný zbor, vydal 23. marca 1919 protest proti uzneseniu ministra Dr. Šrobára. V ňom protestovali predovšetkým proti

dočasnému zrušeniu cirkevnej autonómie. Na synode v Trenčianskych Tepliciach sa 19. januára 1921 zúčastnilo 10 nemeckých členov. Tam boli zamietnuté všetky ich žiadosti, pri hlasovaní boli prehlasovaní, materiály neboli v nemeckom preklade k dispozícii. To všetko otrávil atmosféru. Keď sa ani po synode nič nezmenilo, 11. júna 1922 rozhodol bratislavský cirkevný konvent prostredníctvom hlasovania o pripojení do už existujúcej „**Nemeckej evanjelickej cirkvi v Československej republike**“ so sídlom v Jablonci.

Toto rozhodnutie však vláda neschválila, a zároveň zablokovala štátnu podporu. Na to bratislavský konvent 4. marca 1923 rozhodol o **znovupripojení sa k Evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku, avšak s výhradami**, ktoré boli sformulované v 11 bodoch. V nich bolo predovšetkým požadované vytvorenie nemeckého seniorátu, ktorého senior mal ako zástupca biskupa získať rozsiahle biskupské právomoci. Vznik **nemeckého dištriktu** bol prijatý ako úloha s najvyššou prioritou pre najbližšej synody. Dištriktuálne presbyterstvo privítalo znovupripojenie sa bratislavského zboru s radosťou a prisľúbilo splnenie všetkých pripomienok

Nato bol ešte v tom istom roku založený **slovensko-maďarský seniorát a nemecký seniorát Bratislava**. V meste Bratislava sa pri vytvorení **nemecko-maďarského cirkevného zboru** prihlásilo približne 8000 členov, zatiaľ čo do slovenského sa prihlásilo 1600 členov. Napriek viacerým nejednoznačnostiam pri delení cirkevného majetku, došlo 23. decembra 1928 na **rozdeľujúcom konvente** k pozoruhodnej jednomyselnosti.

V roku 1933 mohol byť s veľkou radosťou posvätený **nový slovenský kostol v Bratislave** postavený s aktívnou pomocou nemeckého zboru. Vo zvyšku Slovenska bolo menej konfliktov, pretože senioráty horného a dolného Spiša boli rovnako nemecky štrukturované až na ojedinelé výnimky (Veľká pri Poprade), a tak mohli nerušene pracovať ďalej.

V roku 1933 sa v Nemecku začala vláda **národných socialistov**. Prvý, ktorý pred nimi **varoval**, bol práve národno-nemecky mysliaci senior **C.E.Schmidt**. Už v roku 1931 pri stretnutí nemeckých farárov v Spišskej Belej za veľkého potlesku povedal: „Nie na nemeckom základe, ale na základe evanjelia bude svet uzdravený.“ A vo svojom novoročnom pozdrave z roku 1935 si pred nemeckými veriacimi urobil posmech z ríšskeho biskupa Müllera, kritizoval usmerňovanie evanjelickej cirkvi štátom, a „bláznivé árijské zákony“

a smútil nad tým, že kresťania, ktorí proti nim bojujú sú prehlásení za škodcov ľudu, štátnych nepriateľov a recidivistov.

Až na konci roku 1937 bol generálny konvent pripravený hovoriť o nemeckom dištrikte a superintendentovi. Bolo už však neskoro, a do tejto témy vstúpila politika. Pre mnohých Nemcov bol „čas skromnosti“ preč. Na generálnom cirkevnom konvente od 7. – 9. februára 1939 bola prehodená výhybka pre **nezávislú nemeckú evanjelickú cirkev**. Oddelenie bolo zdôvodnené s argumentom: „Iba mierový rozchod môže zachrániť nás a slovenských bratov od škodlivého bratovražedného boja.“.

Dňa 14. septembra 1939 Generálna synoda v Liptovskom Sv. Mikuláši potvrdila **„prepustenie nemeckých evanjelikov z Evanjelickej cirkvi A.V. na Slovensku.“** Rýchlo spísaná ústava bola prijatá na cirkevnom zjazde v Kežmarku dňa 6. novembra 1939. Keďže **„Slovenská evanjelická cirkev a.v.“** potrebovala na vypracovanie ústavy viac času, bola nemecká evanjelická cirkev uznaná vládou až po jej dokončení 7. mája 1942. Uvedenie **Johannesa Scherera** do biskupského úradu sa konalo dňa 28. júna 1942 v Bratislave. Medzi nemeckými evanjelikmi to bol, po C.E.Schmitdovi, najrešpektovanejší duchovný, a prevládala domienka, že musel byť mimoriadne horlivým stúpencom národného socializmu, aj keď to nebola pravda. Tri mesiace po svojom nástupe do úradu vyhlásil: „Ak by som sa nemohol hlásiť k nikomu inému, ako k nášmu Vodcovi, nezaslúžil by som si stáť pri tomto oltári, nie, Ježiš Kristus včera i dnes! V nikom inom nie je daná spása!“.

Napriek cirkevno-politickým hádkam sa cirkevný život v nemeckých zboroch vyvíjal pozitívne. Z Bratislavy pochádzajúce novo-luteránske reformy zborovej teológie, kázni, liturgie, zborového spevu a diakonie, nachádzali uplatnenie najmä vďaka mladej farárskej generácii aj v iných nemeckých zboroch a viedli k prehĺbeniu zborového a duchovného života.

Bohužiaľ, tomuto pozitívnemu vývoju nebola poskytnutá žiadna budúcnosť. **„Slovenské národné povstanie“** pre mnohých Slovákov dôkaz národnej identity, priniesol slovenským Nemcom strašné zážitky. O život prišlo kvôli radikalizovaným spoluobčanom 1000 až 2000 nemeckých občanov. Keď sa potom blížil východný front, väčšina Nemcov sa obávala ešte horších útokov zo strany „Červenej armády“. Preto dobrovoľne nasledovali

rozsiahle (veľkorysé) výzvy „Nemeckej Strany“ k **evakuácii na západ**. Avšak všetci boli toho presvedčenia, že po vojnových udalostiach sa vrátia opäť domov.

Vedenie „**Nemeckej evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku**“ odporučilo svojim farárom, ich zborom, aby sa na evakuácii podieľali, viacerí toto nariadenie aj poslúchli. Asi iba 20 zostali, alebo sa po vojne vrátili domov.

Dňa 3.8.1945 vyšlo štátne nariadenie, ktorým bola **nemecká cirkevná ústava** z roku 1939 zrušená, a nemecké zbory a ich majetok bol začlenený do slovenskej evanjelickej cirkvi. Väčšina Nemcov, ktorí na Slovensku zostali, alebo sa po úteku vrátili späť, boli po skončení vojny zhromaždení v internačných táboroch (Petržalka, Patronenfabrik (závod na výrobu nábojov), Nováky, Žilina, Poprad) a po roku 1946 boli vyhostení do Nemecka. Oficiálne mohlo na Slovensku zostať približne 5000 Nemcov, z toho približne 1000 v Bratislave a okolí.

Pre evanjelikov bol v Bratislave zriadený pre **nemecké ranné Služby Božie** „Malý kostol“, v ktorom naprv pracovali farári, ktorí zostali, Pröhle a Rátz, po ich smrti farár Georg Holčík a neskôr mnohí ďalší, až do dnešných dní. Vo zvyšku Slovenska boli nemecké Služby Božie ťažko uskutočniteľné. Napriek tomu sa slovenskí farári odvážili pri cirkevných úkonoch predniesť nemecké modlitby, alebo príhovory. Dnes existujú nepravidelné, resp. čiastočné nemecké Služby Božie vo Švedlári, Mníšku nad Hnilcom, Štóse, Dobšinej, Košiciach, Kežmarku a pri zvláštnych príležitostiach aj inde.

Približne 80.000 slovenských Nemcov odišlo do Nemeckej spolkovej republiky, asi 20.000 do Nemeckej demokratickej republiky a Rakúska, a približne 5000 do ostatných krajín. Väčšina nemeckých evanjelických farárov zo Slovenska bolo prijatých do **Württemberskej cirkvi** (29), **Bavorskej** (15) a ďalších. 23 zostali na Slovensku.

V Stuttgarte bol dňa 6. augusta 1946 založený „**Pomocný výbor pre evanjelicko – luteránskych slovenských Nemcov**“, aby sa staral o zvyknutie si evanjelických slovenských Nemcov v Spolkovej republike, a aby vyhľadával a udržoval kontakty s rodnými zbormi. Od zamatovej revolúcie sa snaží postaviť mosty medzi starou vlasťou a vysídľencami, podporovať porozumenie, odpustenie a zmier.

Pán dekan Prostredník, spolu so svojím otcom a farárom Jánom Bohdanom Horboňom, spravil prvé kroky k týmto stretnutiam. Ďalším krokom týmto smerom je táto prednáška. Ďakujem za túto možnosť, a ďakujem za vašu pozornosť.
